

Л.О. Варзацька

УКРАЇНСЬКА МОВА
Навчання мови та мовлення
на основі тексту

2-4 класи

Навчально-методичний посібник

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 74.261.4
В18

Варзацька Л.О.

В18 Українська мова. Навчання мови та мовлення на основі тексту. 2-4 класи: Навчально-методичний посібник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2021. — 112 с.

ISBN 978-966-10-7206-9

У посібнику обґрунтовано і конкретизовано методичний підхід до навчання мови та мовлення на основі тексту. Розроблено вимоги до підбору текстів, способи їх використання на всіх етапах засвоєння граматичних і мовних умінь та навичок.

Для вчителів початкових класів, студентів педагогічних факультетів.

ББК 74.261.4

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-7206-9

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2021

ВСТУП

Необхідною умовою формування соціально активної і духовно багатой особистості є оволодіння мовою як засобом спілкування. У зв'язку з цим у лінгводидактиці особливо гостро постає проблема, як забезпечити органічний взаємозв'язок між мовною освітою і мовленнєвим розвитком учнів.

Для розвитку умінь використовувати мовні засоби у різних умовах спілкування необхідне не тільки запам'ятовування схем, моделей слів, словосполучень, речень, а й розуміння закономірностей їх функціонування. Тому так важливо опрацьовувати мовні явища (фонетичні, лексичні, словотворчі, граматичні) у контексті мовлення, вести спостереження, як взаємодіють мовні одиниці у процесі комунікації, яка їх роль у вираженні думки.

Сформувати у дітей уявлення про мову як цілісну систему, виробити у них уміння добирати необхідні слова, речення для вираження думок і почуттів немислимо без усвідомлення зв'язків між мовними явищами.

Усі розділи програми (Звуки і букви. Будова слова. Частини мови. Речення) вивчаються у контексті зв'язного мовлення. У зв'язку з цим у програму введено розділ «Текст». Учні одержують елементарні уявлення про зв'язне висловлювання (текст), його структуру, тему, головну думку, заголовок, основні типи мовлення (розповідь, опис, міркування), описи художні та наукові.

Спираючись на тексти, у яких виучувані мовні явища є типовими, учитель має можливість на всіх етапах формування мовних понять вести спостереження над взаємодією фонетичних, лексичних, словотворчих, граматичних явищ у зв'язних висловлюваннях та вчити дітей добирати слова, речення з огляду на мету та умови спілкування.

У даному посібнику обґрунтовується і конкретизується методика вивчення мови в контексті мовлення. Стосовно кожного етапу уроку розроблено види завдань і способи їхньої постановки для засвоєння граматичних знань та комунікативних умінь і навичок.

ТЕКСТ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ

Текст у сучасній лінгвістиці розглядається як послідовність кількох чи багатьох речень, побудованих відповідно до правил мови.

Як і інші мовні одиниці (слово, словосполучення, речення), текст (складне синтаксичне ціле) нерозривно зв'язаний із формами мислення. Але коли слову і словосполученню відповідає поняття, реченню — судження, то тексту — сукупність зв'язаних між собою суджень.

Судження, як відомо, складається із суб'єкта (предмета висловлювання — про кого або про що говориться) і предиката (що говориться про суб'єкт).

В ізольованому реченні суб'єкт відомий тому, хто слухає, а предикат виражає те нове, що повідомляється. У тексті ж суб'єкт (предмет висловлювання) розкривається не в одному реченні, а в ланцюгу суджень-речень. Предмет (суб'єкт) повідомлення тільки називається або мається на увазі, він невідомий тому, хто слухає, у якихось ознаках, які визначаються системою взаємозв'язаних предикатів цілого ряду суджень-речень.

Смислова цілісність тексту як його категоріальна ознака особливо чітко виступає у зіставленні із групою ізольованих речень.

Розглянемо приклад:

Слон — найбільша тварина на Землі. У теплих країнах ростуть пальми. Ящірки повзають по землі.

Слон — найбільша тварина на землі. Він живе у теплих країнах. Ніс у нього витягнутий, називається хоботом. З обох боків величезної голови широкі вуха.

Зліва записано групу речень. І хоча ці речення, безумовно, зв'язані між собою тематично, вони не утворюють текст, оскільки не характеризуються смисловою цілісністю. У кожному з речень говориться про різне: у першому — про слона, у другому — про пальми, у третьому — про ящірок.

Праворуч текст. Усі речення в ньому об'єднані спільним предметом висловлювання. В них описано слона.

Смислова цілісність тексту знаходить вираження в тому, що:

всі його елементи зв'язані з предметом висловлювання та головною думкою;

предмет або головна думка висловлювання визначається заголовком тексту; зміст тексту співвідноситься із заголовком;

текст розчленовується на три взаємозумовлені частини: початкову (зачин), основну (розробку теми), заключну (кінцівку).

Перше речення (зачин) стисло називає предмет висловлювання, наступні ж речення конкретизують, пояснюють, розгортають думку, намічену зачином, так що ми зримо уявляємо зображені події, предмети, явища. Заключне речення інтонаційно завершує розповідь, намічає новий розвиток думки.

Проаналізуйте оповідання.

Дідусь садив яблуні. Йому сказали: «Для чого тобі ці яблуні? Довго чекати з цих яблунь плодів, і ти не з їси з них яблучка». Дідусь відповів: «Я не з їм — інші з їдять, мені спасибі скажуть» (За Л. Толстим).

В оповіданні немає заголовка, але його неважко сформулювати: «Дідусь і яблуні», «Дідусева яблунька», «Для чого дідусь садив яблуні», «Спасибі скажуть». Перші два варіанти заголовків позначають тему (предмет висловлювання), а два наступні — мету висловлювання. Зміст тексту співвідноситься із будь-яким можливим заголовком. Можливість добору заголовка зумовлюється смисловою єдністю тексту.

Усі речення цього оповідання взаємозв'язані, об'єднані спільним предметом (темою) висловлювання — *дідусь садив яблуні*. Предмет висловлювання називається вже у першому реченні, а потім на нього вказують співвідносні з ним займенники (*йому, тобі, ти, я, мені*) та повторення слова *дідусь*. Характеристичні названого предмета висловлювання підпорядковані всі мовні засоби твору. Однак найбільше навантаження мають слова, які виділяються логічним наголосом: *садив яблуні, для чого, довго чекати плодів, спасибі скажуть*. Це слова найважливіші для вираженої думки (система предикатів). У них передається комунікативна установка автора — вплинути на почуття маленького читача, дати відчуття йому, як важливо вміти жити для інших.

Текст оповідання становить семантичну єдність взаємозв'язаних частин. Перше речення (*Дідусь садив яблуні*) є зачином, у ньому найбільш загально і стисло окреслюється предмет висловлювання. Наступні ж речення конкретизують думку, намічену зачином, розгортають її у зриму картину, яка переконує читача, що найбільше щастя — творити добро для інших. Заключне речення інтонаційно і логічно завершує розповідь: *Я не з їм — інші з їдять, мені спасибі скажуть*.

Смисловою зв'язку між закінченими реченнями тексту відповідає граматичний (синтаксичний) зв'язок.

Існує два способи поєднання речень у тексті — ланцюговий і паралельний.

У першому випадку думка, виражена у наступному реченні, ніби впливає із попереднього речення, розкриваючи щось нове у його предметі висловлювання. Цей спосіб структурного співвідношення речень називається **ланцюговим зв'язком**.

У другому випадку розвиток думки іде через зіставлення ознак, які приписуються предмету, спільному для взаємозв'язаних речень. Це — **спосіб паралельного зв'язку**.

Наприклад:

Війна є зло.

*Зло треба викоренити
безжально.*

Війна є зло.

*Війна викликає обурення
народів.*

Основними засобами ланцюгового зв'язку є лексичні повтори, синоніми, займенники. Наприклад: *Красиві взимку ліси. Ваблять вони казковою таємничістю, загадковою тишею.*

Паралельний зв'язок виражається за допомогою однакової або схожої синтаксичної структури речень. Наприклад: *Красиві взимку ліси. Красиві взимку поля, луки, річки.* Ці речення зв'язані паралельним зв'язком.

На основі наведених ознак — смислової цілісності і зв'язності — текст (складне синтаксичне ціле) можна визначити як сукупність взаємозв'язаних самостійних речень, об'єднаних спільним предметом (темою) та головною думкою висловлювання за допомогою лексичних, граматичних та інтонаційних засобів.

ПІДГОТОВКА ДО СПРИЙМАННЯ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ

УМОВИ УСПІШНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО СПРИЙМАННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ

Специфіка граматичних понять зумовлена своєрідністю мовних явищ, яким притаманний вищий порівняно з іншими явищами ступінь абстрактності. Істотні ознаки конкретних біологічних, фізичних явищ можна безпосередньо спостерігати, порівнювати, систематизувати, узагальнювати. Первинний же матеріал, на основі якого створені граматичні поняття (слово, словосполучення, речення), абстрактний.

Високий ступінь абстрактності граматичних понять — джерело труднощів засвоєння їх молодшими школярами. Для оволодіння граматичним поняттям необхідне вміння абстрагуватись від конкретного лексичного значення слів і об'єднувати їх в одну групу, враховуючи загальні граматичні ознаки, властиві всім словам цієї групи.

Мислення ж молодших школярів конкретне і потребує певної наочної опори. Такою чуттєвою основою для дитини під час засвоєння граматичних понять є мовне унаочнення — уявлення про лексичне значення слова (про іменники з конкретним і абстрактним значенням, ді-

еслова, що означають рух, стан, процеси, зміни якості; про синонімію, антонімію, багатозначність тощо).

Бідність лексики гальмує розвиток абстрактного мислення, свідоме засвоєння граматичних знань і застосування їх у мовленні.

Розглянемо приклад. Шляхом порівняння слів, які є назвами речей, тварин, явищ природи, подій, учні встановлюють спільні для всіх цих слів ознаки. Для учнів 2-го класу такими спільними ознаками будуть питання *хто? що?* і те, що слово означає предмет; для 3-го класу — змінюваність іменників за числами, наявність роду, можливість бути означуваним прикметником, вживання в реченні в ролі підмета або другорядного члена; для учнів 4-го класу до вказаних ознак додається змінюваність за відмінками.

Істотні ознаки граматичних понять — лексичні, синтаксичні, морфологічні — знаходяться у внутрішній взаємодії. Такий тісний взаємозв'язок семантики і граматики відображається не тільки у слові як певній частині мови, а й у властивих їй граматичних категоріях і формах.

Морфологічні категорії, займаючи проміжне місце між категоріями лексичними і синтаксичними, виявляють змішану природу: одні з них тісно зв'язані з лексикою, інші тяжіють до синтаксису. Категорії з номінальним значенням, які виражають різні смислові абстракції, тісно зв'язані з лексичним значенням слова. Тому їх природа розкривається у взаємозв'язку з лексикою. Наприклад: усвідомлення категорії виду неможливе без з'ясування лексичного значення дієслова, оскільки дієслова видової пари однакові за лексичним значенням і різні за характером протікання означеної ними дії. Тому видові відмінності дієслів — завершеність чи незавершеність дії — найбільш рельєфно виступають на єдиному лексичному фоні двох дієслів: *мовчати* — *замовчати* співвідносяться за видом, а *мовчати* — *змовчати* за видом не співвідносяться, тому що розходяться у лексичному плані.

Категорії із синтаксичним значенням виражають синтаксичні властивості слів, тобто їх здатність вступати у ті чи інші види зв'язків зі словами інших класів (наприклад, відмінок у іменника, рід, число, відмінок у прикметника, перехідність, неперехідність у дієслова). Форми категорій із синтаксичним значенням залежать передусім від синтаксичних відношень членів речення. Тому сутність цих категорій і форм може бути усвідомлена за допомогою аналізу їх сполучувальних властивостей. Так, осмислення непрямих відмінків ґрунтується на розумінні зв'язку їх з керуючим словом (співаю з *ким?* з братом; співаю *кому?* братові; співаю *для кого?* для брата; спів *кого?* брата).

Для засвоєння поняття перехідності — неперехідності необхідно

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
КНИГИ.